

вільної купівлі-продажу землі.

Прискорений розвиток української економіки міг би призвести до подолання комплексу “меншовартості”, який присутній у думках та поглядах як українських політиків, так і пересічних громадян. Прикладом є економічна діяльність країн Прибалтики та багатьох колишніх соціалістичних країн Східної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдучий П.І. Аграрна реформа: міфи й істина // Економіка АПК.-2003.-№ 9.-С. 3-9; Дем'яненко М. Кредитна політика держави щодо аграрного сектора економіки в ринкових умовах // Економіка України.-2002.-№ 1.-С. 51-59; Дем'яненко С. До концепції національної аграрної політики // Економіка України.-1998.-№ 1.-С. 22-30; Кириленко І.Г. Аграрний сектор України: уроки, завдання // Економіка АПК.-2004.-№ 1.-С. 3-11; Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми // Економіка АПК.-2003.-№ 5.-С. 3-8; Онищенко О. Особливості сучасних земельних відносин в Україні // Економіка України.-2001.-№ 4.-С. 56-62; Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації // Економіка АПК.-2003.-№ 8.-С. 3-8; 2. Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття.-К., 2002; 3. Чеботарьов В.А. Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини // Економіка АПК.-2004.-№ 8.-С. 31-37; 4. Крижачківський М.Л. Наукове забезпечення аграрної реформи на шляху до соціально орієнтованих ринкових умов на регіональному рівні // Економіка АПК.-2004.-№ 8.-С. 6-10; 5. Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір”: Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки // Уряд.кур'єр.-2002.-№ 100.-4 червня; 6. Куць О.І., Васюков М.А. Перспективи переробки і зберігання сільськогосподарської продукції // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 9; 7. Чеботарьов В.А. Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини // Економіка АПК.- 2004.-№ 8.-С. 33; 8. Фесіна А.А. Податково-бюджетні важелі як інструмент підвищення ефективності економіки // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 53; 9. Шлапак В.О. Аспекти інноваційного розвитку сільського господарства України // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 65; 10. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Т. III.-К., 2001.-С. 170; 11. Юрчишин В.В. Науково-методологічні та організаційні основи розвитку системи управління аграрним сектором економіки // Економіка АПК.-2003.-№ 1.-С. 17-25; 12. Дем'яненко С. Спільна аграрна політика ЄС: суть, тенденції та значення для України // Економіка України.-2003.-№ 3.-С. 80-87; Зоря С. Субсидування сільського господарства: досвід зарубіжних країн та можливість і доцільність його використання в Україні // Економіка України.-2003.-№ 8.-С. 56-65; Кваша С. Конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ // Економіка України.-2003.-№ 10.-С. 79-85; Остапко Т. Приєднання до СОТ: перспективи і загрози для аграрного сектора України // Економіка і прогнозування.-2003.-№ 3.-С. 138-150; 13. Могильний О.М. Спільна аграрна політика Європейського Союзу щодо сталого сільського розвитку: уроки для України // Економіка АПК.-2004.-№ 7.-С. 4; 14. Кісіль М.І. Тенденції і напрями активізації аграрного інвестиційного процесу // Економіка АПК.-2002.-№ 4.-С. 66-71; Кісіль М.І., Коденська М.Ю. Розробка інвестиційних програм в АПК / Економічний довідник аграрника.-К., 2003.-С. 732-739; 15. Могильний О. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки.-К., 2002.-С. 68-69; 16. Злоказова Н. Расширение ЕС: за и против с позиции его членов // Мировая экономика и международные отношения.-2004.-№ 1.-С. 66; 17. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання // Економіка АПК.-2004.-№ 6.-С. 3; 18. Дем'яненко В. Людський капітал в Україні в контексті постіндустріального розвитку / Економіка України: стратегія і тактика розвитку.-К., 2003.-С. 262; 19. Панасюк Б. Прогнозування економічного розвитку України // Економіка України.-2000.-№ 9.-С. 26-39; 20. Чеботарьов В.А. Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини // Економіка АПК.- 2004.-№ 8.-С. 36.

О.П. Конопенко

ВИВЧЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОНЯТТЯ “ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА”

Розвиток будь-якої нації, народу, суспільства проходить під впливом культури, яка увібрана свідомістю та діяльністю її суб'єктів. Культура – це певна сукупність визначень, за допомогою яких люди формують свій досвід. Політика ж являє собою одну із фундаментальних сфер, в яких розкриваються значення, що певним чином пов'язані із загальнонаціональною культурою, соціокультурними, національно-історичними,

релігійними, національно-психологічними традиціями, звичаями та стереотипами. Найширшим поняттям є національна культура, функціональні компоненти якої мають суттєвий вплив на формування системи політичних переконань та політичних орієнтацій. Політичну культуру слід розглядати як невіддільну частину загальнонаціональної культури. Вона становить сукупність усього духовного, що пов'язане з типом владних відносин та специфікою реалізації влади, притаманних певному народу, системі його політичних цінностей, почуттів, уявлень і переживань. Призначення політичної культури полягає в забезпеченні якісного та кількісного відтворення та виправдання її існування засобами естетики. Разом з тим, це певна система політичних поглядів, ідеалів і символів, підсистема громадянського виховання, багатства національної літератури та мистецтва, яка спирається на етнічний матеріал, традиції та звичаї нації.

Кожній політичній системі суспільства притаманна особлива, базова модель політичної культури. В більшості випадків її елементи характеризуються універсальністю і визначаються загальносвітоглядними настановами та орієнтаціями людей незалежно від їхньої національно-державної приналежності. В узагальненій формі вони складають системоутворюючі компоненти у кожній незалежній країні та проявляються у специфічних національних формах.

Впродовж останнього десятиліття в українській державі помітно поширилися наукові дослідження політичної культури. Є.Головаха, Н.Паніна, Ю.Пахомов, Н.Чурилов вважають, що політична культура є сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, які визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності.¹ “Політична культура, - говорить Б.Цимбалістий, - це продукт історичного розвитку та досвіду народу”.² В.Бєбик, Н.Головатий, В.Рєбкєло визначають політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, які відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди й навички участі громадян у суспільно-політичному житті України.³

Отримані результати суттєво розширили і поглибили уявлення суспільства про природу і характер цього явища, особливості його існування за умов радикальних соціальних та політичних перетворень. Проте виявилось й інше. А саме, розбіжності у трактуванні змісту і структури політичної культури, відмінності в наукових та методологічних засадах її аналізу. Це ускладнює порівняння і узагальнення зібраного матеріалу, а тим самим і його теоретичне осмислення і практичне використання. Тому не буде зайвим повернутися до витоків наукового вивчення політичної культури, згадати перші концептуальні визначення, окреслити найважливіші теоретико-методологічні засоби її дослідження.

Потрібно підкреслити, що поняття “політична культура”, на відміну від утворюючих його предметне поле явищ, має порівняно коротку історію. Окремі випадки вживання поняття “політична культура” філософами і політичними мислителями мали місце ще в XVIII – XIX ст., зокрема, першим, хто використав це поняття, був німецький філософ XVIII ст. І. Гердер⁴. Перші спроби надати статус наукового терміну, що спирається на цілісну сукупність уявлень про зміст, структуру і функції зазначеного феномену були лише в другій половині 50-х років минулого століття. Пріоритет в його використанні належить американському політологу Г.Алмонду. Спочатку у статті “Порівняльні політичні системи”, а потім в інших працях разом з С.Вербою, Г.Пауеллом, було дано визначення політичній культурі та сформовано концепцію, яка стала базовою в дослідженнях політичної культури⁵.

Поява інтересу до поняття “політичної культури” та її інтерпретації в цей період не є випадковим й обумовлюється, принаймні, двома обставинами. В першу чергу, це потреба пояснити суперечливий досвід політичних перетворень у країнах, які стали на шлях національного розвитку і побудови своєї політичної системи. Друга обставина полягає в зміні парадигм американської політичної науки, що створило передумови для переходу від аналізу переважно інституціональних структур до аналізу політичної поведінки.

Як відомо, кожне дослідження, яке претендує на статус наукового, передбачає

нааявність певної теоретико-методологічної бази. Вона і визначає відповідну модель постановки проблем і способів їх розв'язання. Послідовний розвиток таких ідей привів до усвідомлення того, що людська діяльність не визначається винятково ситуативними стимулами, а має подвійну зумовленість. У підсумку був зроблений висновок про наявність у структурі механізму політичної культури дії двох видів орієнтації: мотиваційної і ціннісної, які відображають відповідно його внутрішню і зовнішню детермінованість. Специфіка мотиваційної орієнтації виявляється у здатності суб'єкта вирізняти в оточенні, як фізичному, так і соціальному, окремі об'єкти, ідентифікувати їх з точки зору задоволення його потреб, здійснювати їх порівняльну оцінку і вибір. Наведені дії визначались відповідно як когнітивна, оцінювальна орієнтація і розглядалися в якості взаємодоповнюючих елементів мотиваційної орієнтації. Ціннісні орієнтації виступають у формі орієнтації суб'єкта на реакцію інших людей. На протигагу мотиваційній, що спирається на потреби індивіда, вона була поставлена в залежність від цінностей, норм і зразків поведінки, тобто “зовнішніх символів”, адже вони задаються соціальною системою і поділяються учасниками дії.

Зв'язок даних видів регуляції дії, з одного боку, індивідуальний, а з другого – соціальний характер, здійснюється через оцінювальний компонент мотиваційної орієнтації. Останній реалізується в формі оцінки, що передбачає наявність відповідних критеріїв. Роль таких і виконують “зовнішні символи” у вигляді ціннісної орієнтації. У підсумку досягається інтеграція мотиваційної і ціннісної орієнтації у загальну орієнтацію суб'єкта на соціальну дію.

Викладені положення загальної теорії дії і були використані Г.Алмондом при опрацюванні проблематики політичної культури. Вони знайшли теоретико-методологічну базу, яка не тільки забезпечила передумови різнобічного аналізу політичної культури, а й надала йому концептуального характеру. Про це свідчить інтерпретація політичної культури. “Політична культура – це зразок індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, притаманних членам політичної системи. Вона є суб'єктивною сферою, що лежить в основі політичних дій і надає їм значення. Такі індивідуальні орієнтації об'єднують кілька елементів: а) пізнавальну орієнтацію – істинне чи хибне знання про політичні об'єкти та ідеї; б) емоційну орієнтацію відчуття зв'язку, включення, протидії щодо політичних об'єктів; в) оцінювальну орієнтацію – оцінки політичних об'єктів і думки про них, що передбачають застосування оцінювальних стандартів до політичних об'єктів і подій.”⁶

У наведеному визначенні, що вважається основним у західній політології, політична культура трактується відповідно концепції механізму організації соціальної дії, у зв'язку з чим її трактування також набуває концептуального характеру. Такий підхід цілком правомірний, бо, якщо політична ідея є різновидом соціальної і, отже, має спільні з нею риси, то логічно припустити, що в такому відношенні перебувають і механізми її регуляції, тобто орієнтації, у першому випадку – на соціальну дію, а в другому – на політичну.

Даючи аналіз визначенню політичної культури, перш за все звернемо увагу на інтерпретацію як утворення суб'єктивного порядку, тобто такого, що належить до сфери свідомості. Вибір цього трактування із множини інших не є випадковим. Він обумовлений “поведінковою” або, по іншому, “дієвою” спрямованістю досліджень, яка і задала відповідний аспект аналізу-інтерпретації політичної культури, а саме – функціональний. Оскільки ж функція культури – служити організації досвіду і регулюванню поведінки суб'єкта – передбачає інтернаціоналізацію культури або її убудованість в систему особи, то ж і способи її реалізації набувають особистісного, психологічного характеру.

Знання і уявлення про політичну систему або окремі її елементи, так само, як і почуття щодо них, не завжди можуть тлумачитись як характеристики політичної культури. Тільки будучи пов'язаними з готовністю до політичної дії, тобто в якості компонента соціальної установки, вони набувають ознак політичної культури. В іншому випадку ці знання та емоції можуть бути віднесені до політичної свідомості, але не до політичної культури. Політична свідомість трактується “як уся сукупність психічного відображення політики, як її суб'єктивний компонент, що виявляє себе на різних рівнях, в будь-яких

ситуаціях”⁷. Що стосується політичної культури, то вона є лише частиною політичної свідомості, охоплюючи її диспозиційну підструктуру – політичні орієнтації або соціальні установки щодо політичних об’єктів. Нерозуміння цих розбіжностей призводить до ототожнення названих понять, а отже, і до втрати політичною культурою своєї специфіки.

Тлумачення політичної культури полягає у віднесенні до її змісту, окрім явищ політичної свідомості, також явищ, що належать до політичної поведінки. На відміну від політичної свідомості, яка є психічним відображенням політичної реальності й виконує функцію орієнтації людини в сфері політики, політична поведінка являє собою взаємодію індивіда з політичним середовищем і має на меті адаптацію до цього середовища або його зміну. Відмінність між політичною свідомістю, чи її диспозиційним компонентом, і поведінкою полягає ще й у тому, що остання щодо свідомості має вторинний, похідний характер, оскільки виступає засобом реалізації політичних орієнтацій, їх втілення у відповідних акціях і вчинках. Але наявність такого зв’язку не слід абсолютизувати. Справа в тому, що політична поведінка інколи носить імпульсивний характер, відбувається без регулятивного впливу політичних орієнтацій. Водночас політичні орієнтації, зафіксовані під час опитувань, можуть не знаходити свого втілення в поведінці через відсутність необхідних для цього умов. Отже взаємозв’язок очевидний, але при наявності певної автономності і незалежності.

Також феномен “політичної культури” можна інтерпретувати, оперуючи такою категорією як ідентичність. Ця категорія є з багатьох причин необхідною і доречною в різноманітних і дослідницьких контекстах “політкультурного аналізу”. Перш за все, політичну культуру можна розглядати як у вертикальному - “рівневому” зрізі, так і в горизонтальному – як “невід’ємну складову загальнонаціональної культури”. З іншої сторони, політична культура може тлумачитись не лише як рівень компетентності суб’єкта політики, але й як специфіка його політичної поведінки, котра визначається етнонаціональною та культурно-історичною приналежністю.

Витлумачення політичної культури як складової культури загальнонаціональної базується на припущенні, що специфіка політичного досвіду об’єктивно зумовлює політичну свідомість і поведінку окремої особи. Якщо розглядати політичну ефективність, раціональність як максимальне досягнення визначених політичних цілей з мінімальними витратами, то національна специфіка для раціональної політичної діяльності виявляється моментом ірраціональним, а відтак – зайвим.

Раціоналізація логічно пов’язує різноманітні фактори, що відіграють помітну роль у досягненні цілей. Вона тим самим наче прирівнює усі ці фактори в площині цілі, приводить їх до спільного знаменника, а відтак відкриває можливості їх порівняння й оцінки за їхньою питомою вагою в досягненні цілей. Раціоналізація дозволяє врахувати усі фактори, що впливають на рух думки, а тому відкривається можливість окреслити ту єдину траєкторію, котра найкоротшим шляхом приведе нас до мети і котра стає масштабом для кількісної оцінки усіх інших траєкторій.⁸

У межах такої логіки специфіка політичного досвіду суб’єкта спричиняє певні викривлення в тій найкоротшій траєкторії політичних дій, що спрямовані на досягнення відповідної мети. Політичний суб’єкт виявляється обумовленим у своїй цілереалізації чимось зовнішнім щодо внутрішньої політичної логіки. І це зовнішнє не є чимось політично зумовленим.

Така ніби ірраціональна, ситуація свідчить про те, що існування людських спільнот вкорінене у більш фундаментальні сфери, ніж політична у сучасному розумінні. До таких сфер належить макрогруповою ідентичність. У такому сенсі ідентичність є раціональною, але на більш фундаментальному, стратегічному рівні, на рівні збереження і відтворення спільноти як єдиного цілого.

З огляду на викладене вище, практику застосування поняття “політична культура” у вітчизняній науці можна характеризувати як досить різноманітну. Не претендуючи на цілковитість її аналізу, зауважимо лише деякі найпоширеніші випадки інтерпретації цього

явища. До таких, перш за все, слід віднести трактування політичної культури як сукупності поглядів, переконань, орієнтацій, що визначають ставлення людей до політичної системи та її елементів. Саме на такому розумінні політичної культури ґрунтується переважна більшість досліджень, спрямованих на з'ясування політичних уподобань респондентів, їхніх оцінок політичних інститутів, готовності певним чином реагувати на різні політичні події та факти. Досить частими є дослідження, в яких за цілісним виміром політичної культури проглядається спроба з'ясувати її пізнавальні емоційні або поведінкові виміри, що, безумовно, збільшує можливості як інтерпретації політичної культури, так і прогнозування політичної поведінки, що визначається нею.

Політична культура – структурне утворення. Її дослідження передбачають: вияв елементів структури; зв'язок між елементами та їх ієрархія; визначення простору, в межах якого має вестись пошук цих елементів і зв'язків.

Визначаючи політичну культуру, яка, в більшості випадків, є узагальненням отриманих результатів, дослідник обов'язково “зашифрує” своє бачення предмета і його структуру. Наприклад, коли ми розглядаємо політичну культуру як розповсюдження образів орієнтацій на політичні об'єкти серед представників нації або політичні орієнтації як норми по відношенню до політичної системи і різних її складових і норми по відношенню до своєї ролі в системі, то ми бачимо, що в якості елементів політичної культури беруться “орієнтації” в конкретному вираженні до кожного окремого об'єкта. Відповідно, коли С.Верба, розкриваючи і уточнюючи вище наведені визначення, характеризує політичну культуру як систему емпіричних переконань, символів і цінностей, він одночасно розкриває і уточнює структурні елементи політичної культури⁵.

Ймовірно, що елементи політичної культури, а саме політичні орієнтації, мають неоднакову міру стабільності та функціональну значимість і знаходяться в певному підпорядкуванні. Беручи до уваги цю обставину, деякі дослідники, зокрема У.Розенбаум, пропонують виділяти “компоненти ядра” політичної культури, тобто “компоненти”, які відіграють основну роль у формуванні політичного аспекту нації. До цих орієнтацій слід віднести орієнтації відносно урядових структур, орієнтації стосовно інших політичних структур; орієнтації стосовно власної політичної діяльності.⁹

Відповідно до характеру об'єктів визначаються домінуючі форми їх сприйняття і змістовні особливості орієнтацій.

Перша група охоплює “орієнтації стосовно режиму”, вони формуються на підставі оцінок індивідом основних урядових інститутів, посадових осіб та їхньої діяльності.

Друга група включає три різновиди орієнтацій, що відображають різне за якістю та змістом ставлення до політичних об'єктів і набувають форми: політичної ідентифікації щодо причетності індивідів до нації, держави, міста, району чи групи; політичної довіри до тих, з ким доводиться взаємодіяти в політичному житті; ставлення до “правил гри”, тобто уявлення індивіда про те, яким правилам він має слідувати у громадянському житті і чи завжди вони мають узгоджуватись із законом.

До третьої групи належать орієнтації індивіда щодо власної політичної діяльності. Вони сповіщають про його “політичну компетентність”, яка залежить від характеру політичної участі й використання засобів, що її забезпечують, і “політичну ефективність”, що означає відчуття можливості впливати на політичний процес.

Результати досліджень, проведених вітчизняними вченими, показують, що політичні орієнтації громадян України групуються за чотирма основними (з точки зору репрезентації суттєвих рис політичних ідеологій) векторами.¹⁰ Так, за ставленням до змін суспільних відносин погляди респондентів можна інтерпретувати як консервативні чи реформаторські; за ставленням до влади та способів її формування і функціонування – як авторитарні чи демократичні; за ставленням до людини та регламентації суспільних форм її життєдіяльності – як ліберальні чи тоталітарні; за ставленням до політичного й ідеологічного плюралізму – як конформістські чи нонконформістські.

Розглянуті вище положення стосовно змісту, структури, форми прояву, мотиваційної і

ціннісної зумовленості політичної культури, безумовно, не вичерпують усіх можливих теоретико-методологічних засобів її дослідження, проте, як нам здається, є достатнім, аби забезпечити висвітлення її суттєвих характеристик.

На завершення слід сказати, що політична культура сучасної України, безперечно, є культурою маргінального суспільства, що намагається розбудитися від тоталітаризму й розбудувати правову, демократичну державу. Це відображається на ідеологічній, політичній, психологічній та інших сферах, на формах державного устрою й ступені розвиненості політичних інституцій. Як і будь-яка культура, творчо перепланивала й успадкувала елементи сусідніх політичних культур, скориставшись із свого розташування між Сходом та Заходом,¹¹ водночас залишившись по суті культурою західного типу з досить вагомим східним компонентом.

Отже, дослідження сучасних історичних процесів щодо сутності і структури політичної культури в Україні дає можливість через призму теоретичних і методологічних засад з іншої сторони вивчати новітню історію України. Завдяки даному аналізу сутності політичної культури можна говорити про дослідження історичних процесів в Україні через політичну участь громадян держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Политическая культура населения Украины / Отв. Ред. Ю.П.Пахомов и Е.И.Головаха. – К., 1993. – С. 13; 2. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. - № 4. – С. 78; 3. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996. – 112с; 4. Гердер И. Идеи о философии истории человечества. – М., 1959. – С. 403; 5. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии//Политические исследования. – 1992. - № 4. – С. 87-90; 6. Almond G. Powell G. Comparative Politics. – P.50.; 7. Политическое сознание // Политология. Энциклопедический словарь. – М., 1993. – С. 303;8. Пружинин Б.И. Рациональность и единство знания // Рациональность как предмет философского исследования. – М., 1995. – С. 121-142; 9. Rosenbaum W.A. Political Culture. – N.Y., 1975. – P. 37-57; 10. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К., 1992; Політичний портрет України. – К., 1994. - №8; Політичний портрет України. – К., 1995. - №11; Политическая культура населения Украины. – К., 1993; 11. Вишняк О.І. Електоральна активність киян зростає // Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів., - “Вибори – 94”. – К., 1994. - №5. – С. 25-28.

О.О. Верлан

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНІСТЬ

Відродження в Україні інституту місцевого самоврядування, підписання нею Європейської Хартії про місцеве самоврядування вимагають цілеспрямованих дій на організаційно-правове та економічне забезпечення децентралізації у сфері управління, впровадження оптимальної моделі розподілу функціональних та економічних повноважень між центральними місцевими органами влади, удосконалення організаційної діяльності, правової та економічної бази функціонування органів місцевого самоврядування.

Територіальна громада в Україні з її звичаями і традиціями має ознаки глибокої давнини. Дослідник громади в Україні І.Черкаський слушно писав: "... про початок походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні в літописах, ні в писаних законодавчих пам'ятках. З великою ймовірністю можна думати, що сільські громади постали за тих часів, коли слов'янські племена, які заселяли теперішню південно-західну Русь, ще не були об'єднані в державні спілки під зверхньою владою господарів".¹ Еволюцію територіальної громади в період Київської Русі досліджував М. Грушевський. Він простежив процес розвитку територіальної громади, починаючи з родин та родів, і показав як на певному етапі розвитку родинні зв'язки слабшали і зміцнювалися "мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної", як внаслідок поділу родин "рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на